

BİBLİYOGRAFYA :

İmâdüddin el-İsfahânî, *el-Fethu'l-kussî fi fet-hi'l-kudsî* (nşr. M. Mahmûd Subh), Kahire 1962, s. 58-87, 190-197; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, 526-537; Bühdârî, *Sene'l-Berki's-Şâmî*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 2249/2, vr. 229^a, 230^a-233^a; Kâdî el-Fâzil, *el-Teressül*, Süleymaniye Ktp., Beşir Ağa, nr. 127, vr. 29^a-32^a; a.e., Paris, Bibliothèque nationale, AY, nr. 6024, vr. 90^a-93^a; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, Haydarâbâd 1952, VIII, 393-395; a.e., TSMK, III. Ahmed, nr. 2907, XIV, vr. 150^a; Ebû Şâme, *er-Ravzateyn*, Kahire 1288, II, 82-89; İbn Şeddâd, *en-Nevâdirü's-sultânîyye* (nşr. Cemâleddin Şeyyâl), Kahire 1964, s. 66-68; Melikü'l-Mansûr, *Mizmârü'l-hakâ'ik* (nşr. Hasan Habeşi), Kahire 1968, s. 93-96; Ebû'l-Ferec, *Târih*, II, 440-443; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb* (nşr. Cemâleddin Şeyyâl), Kahire 1953-60, II, 247, 253; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 320-323; Kalkaşendî, *Şub-hu'l-a'sâ*, VI, 496-504; VIII, 281-289; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 83-86; Aynı, *'İkdü'l-cümân*, Beyazıt Devlet Ktp., Velîyyüddin Efendi, nr. 2390, XIII, vr. 17^a-21^a; R. Grousset, *Histoire des croisades*, Paris 1936-43, II, 776-802; A. S. Ehrenkreutz, *Saladin*, New York 1972, s. 198-202; Ramazan Şeşen, *Salâhaddîn Devrinde Eyyûbîler Devleti*, İstanbul 1983, s. 72-76; a.mlf., *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devleti*, İstanbul 1987, s. 110-112, 119-121; a.mlf., "Hittîn'de Salâhaddîn'in Ordusu", *TTK Belleten*, LIV/209 (1990), s. 427-434; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, 374-386, 409-413; Bessâm el-Asefî, *el-Eyyâmü'l-hâsime fi'l-hurûbi's-şalibiyye*, Beyrut 1407/1987, s. 65-112; Mahmûd İbrâhim, *Hittîn beyne ahbârî mü'errihâ ve şî'ri mu'âsirihâ*, Amman 1407/1987; İşin Demirkent, "Hittin Zaferi ve Kudüs'ün Müslümanlarca Fethinin Batı'daki Akisleri", *TTK Belleten*, LII/205 (1988), s. 1547-1555; P. J. Cole, "Christian Perceptions of the Battle of Hattin (583/1187)", *Al-Musaq*, VI (1993), s. 9-39; Cüzîf Nesîm Yûsuf, "Ma'areketü Hittîn: Hâliyyâtühâ ve delâlatühâ", *'Âlemü'l-fikr*, XX/1, Kûveyt 1989, s. 235-252; Fr. Buhl, "Hattîn", *IA*, V/1, s. 375; a.mlf. - [Cl. Cahen], "Hittîn", *EP* (Fr.), II, 528.

RAMAZAN ŞEŞEN

HİVE HANLIĞI

1512-1920 yılları arasında
Hârizm'de hüküm süren
bir müslüman Türk devleti.

Hârizm bölgesinde kurulduğu için Hârizm Hanlığı olarak da bilinen devletin adı, özellikle XVIII. yüzyılda Rus ve Batı Avrupa kaynaklarında Hîve Hanlığı şeklinde geçer. Hânedanın kurucuları, idareleri altındaki Özbek kabileleriyle 1511'de Hârizm'i ele geçiren Yâdigâr Han'ın oğullarından İlbars ve Balbars hanlardır. Bunların soyu, Cuci'nin beşinci oğlu olup Özbek hanlarının atası kabul edilen Şiban Han nesline mensup Arabşah b. Pûlâd'a kadar indiğinden hânedana Arapşahlar (Arapşâhi) veya Yâdigârîler de (Yâdigâr-oğulları) denmiştir. Aile, aynı dönemlerde

Semerkant-Amuderya bölgesinde bulunan Şeybânîler'in (Özbekler) ayrı bir kolu olarak zikredilir.

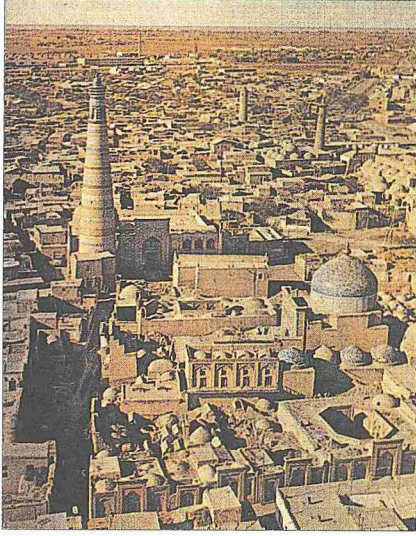
Özbek ve Türkmenler'den teşkil ettiği kuvvetlerle Hârizm'e hâkim olan ve bağımsız bir hanlık kuran İlbars'tan (ö. 1538) sonra ülkede iç karışıklıklar çıktı. Bu dönemlerde asıl Özbek Devleti ile hanlığın münasebetleri iyi değildi. Arapşahlar, sık sık Safevîler'le Özbekler'e karşı iş birliği dahi yapmışlardı. Nitekim hanlık Özbek Hanı Ubeydullah tarafından 1538'de istilâ edildi. Her ne kadar hanlık bir yıl sonra Ubeydullah Han'ın hâkimiyetinden kurtulmuşsa da karışıklıklar bir süre daha devam etti. XVI. yüzyıl boyunca Arapşahlar Ürgenç'te oturdular. 1557-1558'de bir ara Hîve hanlığın merkezi oldu; fakat Arap Muhammed Han döneminde yeniden merkez oluncaya kadar burası küçük bir yerleşme yeri olarak kaldı. Özellikle Amuderya'nın mecrasını değiştirerek Hazar denizi yerine Aral gölüne dökülme-ye başlaması yüzünden meydana gelen kuraklık ülkenin iktisadî hayatını altüst ettiği gibi zamanla Ürgenç'in terkedilmesine ve tarihi hakkında çok az bilgi bulunan, kuruluşu arkeolojik kalıntılara göre VI-VIII. asırlara kadar inen, Arap coğrafyacılarının eserlerinde X. yüzyılda adına rastlanan Hîve'nin hanlık merkezi haline gelişine de zemin hazırladı. Hîve daha önce de 1221 yılından itibaren Moğol, 1388'den itibaren de Timur imparatorluklarına başkentlik yapmıştı. Bütün bu karışıklıklar Özbekler ile Safevîler'in işine yaradı. Özbek Hükümdarı II. Abdullah Han 1593'te Hârizm ülkesine girdi. Teslim olan şehzadelerin çoğunu ortadan kaldırdı. Halktan ağır vergiler topladı. 1598'de II. Abdullah Han'ın ölümüyle Özbek işgali sona erdi. Abdullah Han'ın seferi esnasında kaçıp İran Hükümdarı Şah Abbas'a sığınan Hacı Muhammed (Hacim) Han (1598-1603) ülkesine dönerek duruma hâkim oldu.

Hacı Muhammed Han'ın yerine geçen oğlu Arap Muhammed Han dönemi (1603-1623) hanlığın yeniden diriliş devri olmuştur. Bu dönemde merkezün Hîve'ye taşınması hanlığın Hîve Hanlığı olarak tanınmasına zemin hazırladı. Fakat Arap Muhammed Han'ın vefatından sonra oğulları (Ebûlgazi Bahadır, İsfendiyar, Habeş, İlbars, Şerîf Muhammed, Hârizm Şah ve Avgan) arasında başlayan taht kavgaları kısa zamanda ülkeyi yeniden karışıklığa sürükledi. Bu karışıklık, Türkmenler'in desteğini kazanan İsfendiyar'ın duruma hâkim olması ile son buldu. İsfendiyar Han'ın en büyük rakibi olan Ebûlgazi Ba-

hadir ise önce Özbek ileri gelenlerinin re'yi ile Ürgenç'te han ilân edildi (1642). Daha sonra Buhara'da hüküm süren Canoğulları'nın ele geçirmiş oldukları Hîve'den çekilmeleriyle başşehir dördü ve bütün Hârizm'i hâkimiyeti altına alarak Hîve hanı oldu (1645). İlk işi de İsfendiyar Han'a destek vermiş olan Türkmenler'i cezalandırmak oldu.

1663 yılına kadar hüküm süren Ebûlgazi Bahadır Han, Hîve Hanlığı'nı Orta Asya'nın en kuvvetli devletlerinden biri haline getirdi. Kendisinden sonra yerine geçen oğlu Enûşe Han da (1663-1687) 1681-1685 yıllarında Buhara Şeybânîleri'ne (Canoğulları) karşı üç sefer düzenledi, Semerkant ve çevresini ele geçirmeye muvaffak oldu. Fakat Enûşe Han'ın bu saldırgan politikası Buhara Özbekleri'nce büyük bir tepkiyle karşılandı ve Hîveliler işgal ettikleri toprakları terketmek mecburiyetinde kaldılar. Bununla da yetinmeyen Buharalılar 1687'de Hîve'ye girdiler. Buhara Hükümdarı Subhan Kulı Han, Hârizm'in başına Şah Niyaz Işık Ağa'yı getirerek ülkeyi tamamiyle kendi idaresine sokmak istedi. Fakat Hârizm'e vali tayin edilen Şah Niyaz müstakil hareket etti, hatta kendini desteklemesi için Rus Çarı I. Petro'dan yardım istedi. Petro, Hârizm'i himayesine aldığı dair 1700 yazında Şah Niyaz'a bir mektup gönderdiyse de bundan bir sonuç çıkmadı. Bir müddet sonra Arap Muhammed (1702-1717) hem Şah Niyaz'ı ortadan kaldırdı hem de Hârizm'deki Buhara hâkimiyetine son verdi. Halefi Şîr Gazi Han ise (1715-1728) Petro'nun Hîve'yi işgal amacıyla gönderdiği 750 kişilik bir kuvveti imha etti. Hîve tarihçilerinden Muhammed Münis Mîrâb ile Babacan b. Hudayberdi Mangıt bu hadiseyi ülke tarihinde görülmeyen bir kahramanlık olarak kaydetmişlerdir.

Şîr Gazi Han'ın 1728'de öldürülmesi üzerine ülkede tekrar karışıklıklar baş gösterdi. Fakat bir müddet sonra İlbars Han'ın (1728-1740) başa geçmesiyle durum yeniden düzeldi. Bilhassa Türkmenler'i de kendi safına çekmeyi başaran İlbars Han, Nâdir Şah'ın 1739'da Hindistan seferine çıkmasından faydalanarak Horasan'ı yağmalayıp pek çok İranlı'yı esir aldı; ancak bu olay Hîve ile İran'ın arasının açılmasına sebep oldu. Nitekim ertesi yıl İran'a dönen Nâdir Şah kanlı bir muharebeden sonra Hîve'yi işgal etti ve İlbars Han ile ileri gelen beylerini idam ettirdi. Nâdir Şah, 1747'de öldürülmesine kadar Hîve'yi kendi tayin ettiği valilerle idare etmeye çalıştı. Hîve ile İran arasında bu mü-

Hive şehriden bir görünüşü

cadeleler devam ederken Ruslar'ın teşvi-kiyle Küçük Orda Kazak Hanı Ebû'l-Hayr 1740 sonlarında Hive'yi işgal etmiş, ancak Nâdir Şah'tan korktuğu için bir müddet sonra çekilmek mecburiyetinde kalmıştı.

Nâdir Şah'ın öldürülmesinden sonra eski Kazak liderlerinden Gâib (1747-1757) kendisinin hanlığını ve Hive'nin istiklâlini ilân etti. Gâib Han hükümdarlığı zamanında ülkede birliği yeniden kurmaya ve bozulmuş olan devlet düzenini tesis etmeye çalıştı. Fakat kardeşi Abdullah'ın hazırladığı bir isyan sonucu tahtını kaybetti ve ancak Kazaklar'a sığınarak hayatını kurtarabildi. Böylece Hive tarihinde yeni bir karışıklık dönemi başladı. Bir yıl sonra Abdullah Han'ı deviren Şîr Gazi Han'ın yeğeni Timur Gazi Han (1758-1763) Hive tahtına geçti. Hive'deki bu olaylar hanlığın tebaasını oluşturan Özbek, Türkmen ve Karakalpak boyları arasında rekabetin doğmasına sebep oldu. Dolayısıyla boy beyleri ülkenin her meselesinde hanlardan sonra söz sahibi kişiler durumuna geldiler. Nitekim boy beylerinden Muhammed Emin İnak, 1763'te Timur Gazi Han'ı öldürerek yerine Gâib Han'ın küçük oğlu Ebûlgazi'yi getirdi. Fakat Ebûlgazi bir kukladan ibaretti ve bütün yetkiler Muhammed Emin'de bulunuyordu. 1767'de ülkede çıkan veba Hive'yi etkiledi, burada yalnızca kırk kadar fakir aile kaldı. 1770'e doğru Yomut Türkmenleri şehre saldırı tahrir ettiler. Bütün bu felâketler, Mu-

hammed Emin'in Sartlar'ı idarî kademlere getirmesine ve onların âdetlerinin benimsenmesine bağlandı.

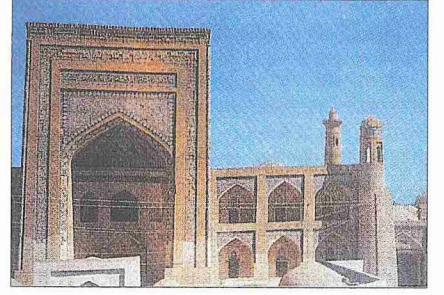
Ardından Muhammed Emin'in oğlu İvaz (Avaz) Beg idareyi ele geçirdi. Kabileci bir zihniyetle hareket eden İvaz Han (1790-1804), Hive halkını meydana getiren diğer kabilelerin ve boyların huzursuz olmasına sebep oldu; onun tarafgir idaresine tahammül edemeyen Yomut Türkmenleri ayaklandı. Bu olay, Özbek boyları ile Türkmen boyları arasında daha önce mevcut olan rekabetin düşmanlık haline gelmesine yol açtı. Bu da Hive Hanlığı'nın dış düşmanlarına ve özellikle Ruslar'ın işine yaradı. Gerçekten Hive'deki bu iç rekabetten en çok istifade eden güneye doğru hızla yayılmakta olan Ruslar oldu.

İvaz Han'ın 1804'te ölümü üzerine yerine büyük oğlu İltüzzer, tahtta bulunan Ebûlgazi'yi uzaklaştırarak hanlığını ilân etti (Kasım 1804). İltüzzer Han, kısa süren saltanatı devrinde boylar arasındaki ihtilâfları gidermediği gibi boy beylerini devlet in idaresinden uzak tutarak onları küstürdü. Bazı Sart ailelerinin ileri gelenlerini etrafına topladı ve ülkede tam bir diktatörlük kurdu. Ancak İltüzzer'in kardeşi ve halefi Muhammed Rahim Han (1806-1825) başa geçer geçmez boy beylerinin gönlünü alarak ülkedeki huzursuzluğa son verdi. Muhammed Rahim'in halk üzerinde bıraktığı iyi intiba kısa zamanda komşu ülkeler üzerinde de tesirini gösterdi. Nitekim Merv bölgesi Türkmenler'i 1822'de tâbi oldukları Buhara'dan ayrılarak Hive hâkimiyetini kabul ettiklerini bildirdiler. Ancak bu durum, esasen bozuk olan Hive-Buhara münasebetlerinin daha da kötüleşmesine sebep oldu. İki müslüman ülke arasında başlayan mücadele tarafların oldukça yıpranmasına yol açtı.

Muhammed Rahim Han'dan sonra yerine geçen oğlu Allahkulu Han'ın (1825-1842) saltanat dönemi Hive Hanlığı'nın

Hive hanlarından Muhammed Rahim Han

Allahkulu Han'ın yaptırdığı 1835 tarihli medrese - Hive

en iyi devirlerinden birini teşkil etti. Allahkulu Han'ın gösterdiği başarı bilhassa İran ve Buhara'da kıskançlık doğurdu. Ruslar da bundan faydalandılar ve 1830'ların başından itibaren İranlılar'ı Merv ve Herat istikametinde genişlemeye, Buhara Emirliği'ni de silâhlandırıp harbe teşvik ettiler. Sonunda Ruslar'ın Buhara emirine savaş malzemesi götüren bir müfrezesinin Hive ve topraklarından zorla geçmeye kalkması, Hive kuvvetlerinin de bunları yakalayıp esir alması Rusya ile Hive'nin arasını açtı ve Ruslar'ın Hive Hanlığı'na karşı ilk ciddi seferlerini yapmalarına sebep oldu. Esas maksatları, Türkistan'a inmekte en büyük engel olarak gördükleri Hive Hanlığı'nı kontrol altına almak olan Ruslar, General Perovsky kumandasında 13.000 kişilik bir kuvveti Hive'ye gönderdiler (14 Kasım 1839). Fakat 5 Aralık 1839'da Mangışlak'ın Üstyurt bölgesindeki Beş-Tumak vahasında yapılan savaşı kaybettiler ve Orenburg'a çekildiler. Perovsky'nin amacı, Orenburg'da gerekli takviyeyi aldıktan sonra 1840 baharında yeniden Hive üzerine yürümektir. Fakat bu sırada İngiltere'nin yaptığı müdahale savaş durumuna son verdi. Ruslar'ın Hive ve Türkistan'ı almaları halinde Hindistan'daki hâkimiyetlerinin tehlikeye gireceğini düşünen İngilizler, Allahkulu Han'ı Rus esirlerini serbest bırakması için ikna ettiler. Bunun üzerine Ruslar kuvvetlerini geri çektiler.

Allahkulu Han'ın 1842'de ölümünden sonra yerine oğlu Rahim Kulu Han (1842-1846) Hive tahtına çıktı. Rahim Kulu'nun saltanatı ile birlikte ülkenin uzak bölgelerinde isyanlar başladı. Bu isyanlar içinde Rahim Kulu'yu en çok uğraştıranlar, Murgab yöresindeki Cemşidiler ile Merv bölgesindeki Sarık Türkmenleri'nin ayaklanması oldu. Zorlu bir mücadeleden sonra Cemşidiler itaat altına alınabildiyse de Ra-

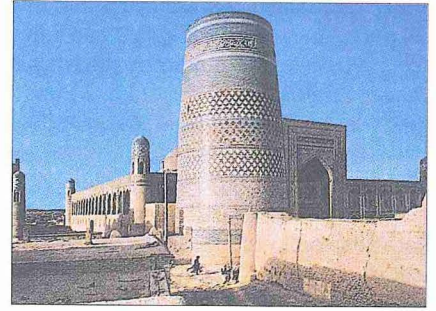
him Kuli'nın kardeşi Muhammed Emin kumandasında Türkmenler'e karşı sevk edilen Hıve kuvvetleri mağlûp oldu. Bu başarısızlık ülke içinde ve dışında Rahim Kuli Han'ın prestijini sarstı.

Rahim Kuli'nın yerine Hıve hanı olan kardeşi Muhammed Emin (1846-1855) kuvvetli bir orduyla tekrar Sarık Türkmenleri üzerine yürüdü; Cemşidiler'in de yardımı ile Türkmenler'i ağır bir yenilgiye uğrattı. Fakat daha sonra onlara karşı uyguladığı sert politika, aşağı Murgab yöresinde Teke Türkmenleri ile onların güneyinde Serahs bölgesinde yaşayan Salur Türkmenleri üzerinde olumsuz etki yaptı. Daha önceki yıllarda Hıve Hanlığı'nın İran ile yaptığı mücadelelerde Hıve cephesinde çarpışmalarına rağmen zaman zaman Hıve kuvvetlerinin saldırısına uğrayıp mallarının talan edilmesini unutmamış olan Teke Türkmenleri Muhammed Emin'e isyan ettiler. Bu isyana karşı hazırlıklı olan Muhammed Emin Han, Teke Türkmenleri üzerine âni bir baskın yaparak onlara ağır zayıf verdi. Ancak Muhammed Emin'in bu seferleri Türkmenler'i kendi aralarında birleşmeye sevketti. Teke Türkmenleri önderliğindeki birleşik Türkmen kuvvetleri Hıve ordusunu 1855 baharında ağır bir yenilgiye uğrattı. Savaştan sonra Muhammed Emin Han öldürüldü. Onun yerine geçen Abdullah Han (Mart - Eylül 1855) yeni bir ordu ile Türkmenler üzerine yürüdüyse de yapılan savaşta yenilerek öldürüldü ve Hıve Hanlığı Türkmenler üzerindeki hâkimiyetini kaybetti.

Hıve hanlarının Türkmenler'le uğraşmasından faydalanan Ruslar Güney Kazakistan topraklarını işgal ederek Aral gölünün kuzey sahiline kadar indiler. Hıve ve Hokand hanlıklarının itirazlarına rağmen Aral'ın kuzey sahillerinde ve Siriderya'nın

aynı göle döküldüğü kısımda kaleler inşa ettiler. Bu arada Albay İgnatiyev ile şarkiyatçı Hanikov başkanlığında bir heyeti Orta Asya'ya gönderen Ruslar buradaki ülkelerin askerî ve iktisadî yapısı hakkında bilgi edindiler. İgnatiyev ile Hanikov Rus hükümetine önce Hokand'ın, ardından Buhara ile Hıve'nin işgalini tavsiye ettiler. Öte yandan Orta Asya Türk devletleri, Osmanlı Devleti'nin birlik ve beraberlik tavsiyesine rağmen birbirleriyle sürekli mücadele içinde bulunuyorlardı. Buhara ile Hıve'nin Merv bölgesi hâkimiyeti yüzünden yaptıkları mücadelenin ardından bu defa Buhara ile Hokand arasında mücadele başladı.

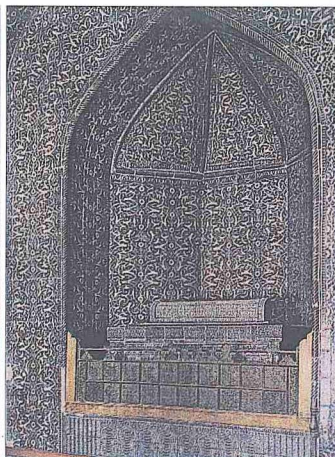
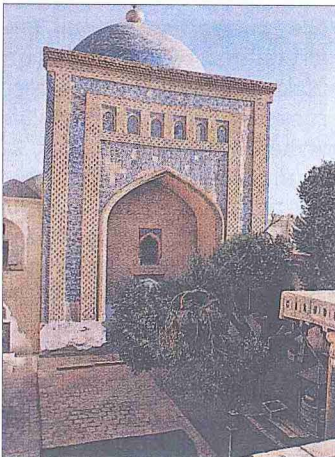
Hıve tahtına geçen Kutluk Murad Han (Eylül 1855 - Şubat 1856) ülkenin birliğini sağlamak için çalıştıysa da Yomut Türkmenleri'nin isyanını bastırmaya muvaffak olamadı. Bir müddet sonra vefat eden Kutluk Murad'ın yerine Hıve tahtına Muhammed Rahim Han'ın oğlu Said Muhammed Han (1856-1864) geçti. Said Muhammed Han ilk yıllarında devamlı olarak Yomut Türkmenleri ile uğraşmak zorunda kaldı. İgnatiyev başkanlığındaki Rus heyeti 1858'de Hıve'yi ziyaret ettiği zaman Yomut isyanı kısmen bastırılmıştı. Fakat Said Muhammed Han'ın tarafgir idaresi ve bu arada Özbekler'e karşı gösterdiği düşmanlık Türkmenler'in 1860'ta yeniden isyan etmelerine sebep oldu. Hıve'deki bu iç karışıklıklar devleti hem çok meşgul etti hem de zayıflattı; Ruslar'ın Hokand'ın kuzeybatı topraklarını istilâsının dahi farkına varılmadı. Macar seyyahı ve şarkiyatçısı Arminius Vámbéry, 1863'te Hıve'yi ziyaret ettiği zaman isyanların bastırılmış ve memleketin sükûnete kavuşmuş olduğunu görmüştü. Said Muhammed'in 1864'te vefatından sonra yerine oğlu Said Muhammed Rahim Baha-

Muhammed Emin Han Medresesi ile ön planda yapımı yarım kalmış Kalta Minâr - Hıve

dır Han geçti (1864-1910). Öte yandan 1856-1864 yılları arasında Kuzey ve Kuzeybatı Hokand'ı işgal etmiş olan Ruslar, istilâlarına hızla devam ederek 1866'ya kadar Hokand'ın geri kalan kısmını ve 1868'e kadar Buhara topraklarının dörtte üçünü ele geçirmişlerdi.

Ruslar, Orta Asya istilâsında kendilerine en büyük rakip olarak Hıve Hanlığı'nı görüyorlardı. Ayrıca Hıve'ye doğusundan ve batısından ulaşmak için uzunca bir çözümlü aşmak gerekiyordu. Ülke kuzeyden oldukça güçlü mevzilerle çevrilmişti. Nitekim bundan önceki istilâ teşebbüsleri bu yüzden başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Fakat Hokand ve Buhara'nın işgalinden sonra Ruslar Hıve'yi de almak için harekete geçtiler. Ruslar'ın bu hazırlıklarını öğrenen Said Muhammed Rahim Han barış yapmayı teklif ettiyse de onlardan cevap alamadı. Bunun üzerine büyük bir endişeye kapılarak İstanbul'a ve İngilizler'in Hindistan valiliğine elçiler gönderip ülkesinin Rus istilâsından korunması için yardım istediysen de Buhara ve Hokand hanlıklarına olduğu gibi kendisine de yalnızca nasihat edildi ve iyi komşuluk tavsiyesinde bulunuldu. Bu sırada Türkistan genel valisi General Kaufmann kumandasındaki Ruslar Hıve üzerine yürüdüler (Mart 1873). Üstün topçu ateşi sayesinde Hıve kuvvetlerini yenerek Hıve'yi kuşattılar ve Hıveliler'in kayıtsız şartsız teslim olmasını istedikler; Türkmenler'in Hıve'yi savunmaya karar vermeleri üzerine de şehri şiddetli bir topçu ateşinden sonra ele geçirdiler (29 Mayıs 1873). Ardından Türkmenler üzerine yeni bir sefer düzenleyerek aman dilemelerine rağmen binlerce Türkmen'i öldürdüler. Böylece bir Rus vasali haline gelen Hıve Hanlığı varlığını bir müddet daha sürdürdü. 1918 baharında hanlık Yo-

Hıve hanlarının gömülü olduğu Pehlivan Mahmud Türbesi ve içinden bir görünüş

mut Türkmenleri reisi Cüneyd Han'ın eline geçti. Ancak 1920 Ocağında ona karşı olan Özbek ve Türkmenler'in yardımıyla Ruslar tarafından uzaklaştırıldı. 2 Şubat 1920'de son Kongirat Hanı Seyyid Abdullah'ın tahttan çekilmesi üzerine 26 Nisan 1920'de Hârizm Halk Cumhuriyeti ilân edildi. Ardından da 1924'te bu cumhuriyete son verilip topraklar Hârizm, Özbekistan, Türkmenistan, Kara Kalpakistan arasında paylaşıldı (bk. HÂRİZM).

Hive hükümdarlarının çoğu âlim ve sanatkârları himaye eden kişilerdi. Bunların içinde Şîr Gazi Han, İlbars Han, Timur Gazi Han ve Muhammed Rahim Han en meşhurlarıdır. Bu hükümdarlar aynı zamanda bizzat şiir ve edebiyatla da uğraşmışlardır. Öte yandan Hive'de yetişmiş olan tarihçiler yalnız memleketlerinin değil bütün Türkistan ülkelerinin tarihi hakkında geniş mâlumat vermişlerdir. Hive'de yetişen en meşhur tarihçiler *Şecere-i Terâkime* müellifi Ebûlgazi Bahadır Han, *Firdevs-i İkbâl* müellifi Şîr Muhammed Mûnis Mirâb, *Tevârîh-i Hârizmşâhiyye* müellifi Babacan b. Hudayberdi Mangıt ve Allahkuli, Rahim Kuli, Muhammed Emin, Said Muhammed ve Said Muhammed Rahim hanlar devrinin tarihini yazan Âgehî Muhammed Rızâ'dır. Hive'de hattatlık, minyatür ve dokuma sanatlarında da büyük ilerlemeler olmuştur. Türk-İslâm mimarisinin en güzel örnekleri arasında sayılan camiler, medreseler ve kervansaraylar bütün Hive şehirlerinde yer almıştır.

Hive'nin iktisadî hayatı umumiyetle tarıma, hayvancılığa ve bunların ürünlerinin işlenmesinden ileri gelen iş kollarına dayanıyordu. Öte yandan Hive daima canlı bir ticaret hayatına sahip olmuştur. Çin'den ve Hint'ten gelen ticaret kervanları Türkistan'ın diğer merkezlerine olduğu gibi Hive'ye de uğrar, mallarını Hive halıları ve Hive'ye İran'dan ve Rusya'dan gelen diğer mallarla değiştirip ülkelerine dönerlerdi. Bazan da bu ülkelerin kervanları Hive hükümetine vergi ödeyerek Hive üzerinden Çin'e, Hint'e, İran'a ve Rusya'ya giderlerdi. İç karışıklıklar ve komşu ülkelerle vuku bulan savaşlar esnasında bu ticaret durma noktasına kadar gelmiştir.

1863'te Hive'yi gören Vámbéry buranın kale ve asil şehir olmak üzere iki kısma ayrıldığını, kale içinde beş ve dışında on mahallenin bulunduğunu, 150 dükkân, bir kervansarayın yer aldığı çarşısında birçok sanat kolunun faaliyet gösterdiğini, özellikle pamuklu sanayiinin gelişmiş olduğunu belirtir; şehirde belli başlı camilerin adlarını da verir. Bunların en büyü-

ğü Hazreti Pehlivan Camii idi. Şehirdeki en eski mimari eser Said Alâeddin Türbesi'dir (XIV. yüzyıl). Bunlardan başka Cuma Mescidi, Han Mescidi, Şaleker Mescidi, Atamurad Kuşbeği ve Karayüz mescidleriyle beş medrese (Medemin / Mehmed Emin, Allahkuli Han, Kutluğ Murad İnak, Arab Han, Şîr Gazi) ve Üç Evliya Türbesi diğer önemli eserlerdir. Sovyet ihtilâline kadar Orta Asya müslümanlarının önemli dinî merkezlerinden biri olan Hive'de doksan dört cami ve altmış üç medrese bulunmaktaydı. 1924'ten sonra medreselerin tamamı ve camilerin büyük bir kısmı kapatıldı. Şehir Sovyet idaresi döneminde fazla gelişemedi; buna rağmen pamuklu sanayi merkezi olarak önemini korudu. Burada tuğlacılık, sütçülük ve halı dokumacılığı endüstrisi gelişmiştir. Bugünkü Hive Özbekistan Cumhuriyeti'nde giderek önem kazanmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

- C. C. Alikhanov, *The Russians in Central Asia*, London 1865, tür.yer.; Ali Suavi, *Hive Hanlığı ve Türkistan'da Rus Yayılması* (İstanbul 1290; haz. M. Abdülhaluk Çay), İstanbul 1977; A. Vámbéry, *History of Bokhara*, London 1873, tür.yer.; a.mlf., *Travels in Central Asia*, Washington-London 1970, s. 329-361; J. A. Mac Gahan, *Campaigning on the Oxus and the Fall of Khiva. Correspondent of the New York Herald*, New York 1874; N. I. Grodekov, *Xivinskii Poxod 1873 goda*, Petersburg 1888; S. Lecker, *Russia's Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva (1865-1924)*, Cambridge 1968; Baymirza Hayit, *Türkistan: Rusya ile Çin Arasında*, İstanbul 1975, tür.yer.; P. Glazebrook, *Journey to Khiva*, London 1982; Mehmet Saray, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasî Münasebetler: 1775-1875*, İstanbul 1984, bk. İndeks; N. V. Khanykov, "Les documents sur le khatan de Khiva", *Bulletin de la Société de Géographie*, 6e série: V (1873), s. 282-294; A. Sheehy, "The End of the Khanate of Khiva", *Central Asian Review*, XV/1, London 1967, s. 5-20; Barbara Kellner-Heinkele, "Glimpses at the Cultural Life of 19th Century Khiva", *RO*, XLIX/2 (1994), s. 119-127; "Xiva", *Özbek Sovet Ensiklopediyası*, Taşkent 1976, XII, 304-305; "Xiva Hanlığı", a.e., XII, 306-308; W. Barthold, "Khiva", *EP* (İng.), V, 23-24; Y. Bregel, "Khiva, Khanate of", *Encyclopedia of Asian History*, New York 1988, II, 298-300.

MEHMET SARAY

HİYÂZE

(الحيضة)

Bir mala el koyma,
onu tasarrufu altına alma mânasında
fıkıh terimi
(bk. İHRÂZ; ZİLYED).

HİYEL

(الحيل)

Şekil bakımından
hukuka uygun bir işlemi vasıta kılarak
yasaklanmış bir sonucu
elde etmek amacıyla yapılan muamele
anlamında fıkıh terimi.

Arapça'da "değişmek, maksada ulaşmaya kadar fikir değiştirmek" mânasında masdar ve "çare, kurnazlık, iyi düşünce, işlerde tasarruf kudreti" anlamında isim olarak kullanılan hîle kelimesinin çoğuludur. Hile Kur'ân-ı Kerim'de "çare", "çıkış yolu" mânasında bir yerde (en-Nisâ 4/98), aynı anlamda mahrec de yine bir yerde (et-Talâk 65/2) geçmektedir. Ebû Süleyman el-Cüzcânî gibi bazı âlimler hile yerine özellikle mahrec (çoğulu mehâric) kelimesinin kullanılması gerektiğini söylemişlerdir (Ebû'l-Leys es-Semerkindî, vr. 367^b). Bugüne ulaşan en eski hiyel kitabına da *el-Mehâric fi'l-hiyel* adı verilmiştir. Arapça'da hile karşılığında kullanılan hud'a, hadîa, mekr, keyd, tedfîs, tağrîr, gaşş (gışş) gibi kelimeler daha çok "insanlarla olan münasebetlerde karşı tarafı aldatma, zarara sokma" mânasını ifade etmektedir (bk. HİLE).

Tanımı ve Mahiyeti. İslâm hukukunun başlangıçta meseleci (kazuistik) bir metotla tedvin edilmiş olmasının sonucu olarak literatürde hilenin tanımından ve hileyle ilgili genel kurallardan ziyade hilenin mahiyeti, hangi şer'î meselelere ne ölçüde uygulanabileceği veya mevcut / muhtemel uygulamaların dinî hükmü gibi konular üzerinde durulur. Hatta ilk dönemlerde hileye sözlük anlamından fazla bağımsız olmayan geniş bir anlam yüklenildiğini, bunun için de kişiyi amacına ulaştırmanın her türlü vasıtanın hile kavramı içinde telakki edildiğini söylemek mümkündür. Bunun sonucunda câiz olan ve câiz olmayan hile ayırımı ortaya çıkmıştır. Buna göre dört tasarruf türü hiyel kapsamı içinde mütalaa edilmiştir. 1. Nikâh, alışveriş ve ruhsatlar gibi meşrû vasıtaları kullanarak meşrû sonuçlara ulaşmak. 2. Namaz kılmamak için içki içip namaz vaktinde sarhoş bulunmak gibi gayri meşrû vasıtalarla gayri meşrû sonuçlara ulaşmak. 3. Başkasının bıçağını çalmak veya gasb etmek suretiyle kendi hayvanını kesmek gibi gayri meşrû vasıtalarla meşrû sonuçlara ulaşmak. 4. Bey'u'l-İne, hülle gibi meşrû vasıtaları kullanarak gayri meşrû sonuçlara ulaşmak. Burada ifade edilen muameleler hukukî açıdan değer-